

Van Reformatie naar Vrijzinnigheid

Waar komt de term protestant vandaan? Maarten Luther had hervorming van de kerk voor ogen gehad. Zijn beweging kreeg veel aanhangers, met name onder de Duitse vorsten. Keizer Karel V trachtte de jonge beweging met geweld te smoren op de Rijksdag van Spiers in 1529. Een aantal Duitse vorsten protesteerden hiertegen, waaraan de beweging de benaming "protestantisme" dankt. De breuk was nu onvermijdelijk. De hervormingsbeweging, de reformatie, maakte zich definitief los van de kerk.

De beweging van Luther brak het christelijke Europa in stukken. Nieuwe kerken ontstonden. De hoofdstromen binnen de reformatie zijn: de Lutherse, Duitsland en Scandinavië, de Zwingliaanse en Calvinistische, Zwitserland, Frankrijk, Nederland en Schotland, en de Anglicaanse, Engeland. Daarnaast dient ook de Doperse beweging genoemd te worden.

De reformatie cirkelde rond de herontdekking van Gods verlossend handelen in Christus. Het was een reactie op de kerk die mensen klein wilde houden en de boodschap van Christus uit het oog verloren had.

De reformatoren hielden vast aan de belijdenissen van de vroege Katholieke kerk, maar waren ervan overtuigd dat de genade van Christus niet afhankelijk was van de bemiddeling van de maagd Maria en de priesters en de heiligen.

De drie sola's van de reformatie zijn: sola scriptura, sola gratia, sola fides

De bijbel

Sola scriptura. Uit de schrift alleen. Door de bijbel spreekt God tot de mensen. Het ging de reformatoren om dit zuivere woord van God en zij verzetten zich tegen geloofsopvattingen en kerkelijke gebruiken die geen basis in de bijbel hadden. Er wordt wel eens gezegd dat de reformatoren de onfeilbare paus vervingen door de onfeilbare bijbel, maar dit is strikt genomen niet juist. De Katholieke kerk ging ook uit van het gezag van de bijbel, maar kende daarnaast ook de traditie als bron van het geloof. In Katholieke ogen was deze traditie, vorm gegeven en uitgewerkt door pauselijke decreten en concilies, de enige onfeilbare vertolkster van de schrift. Katholieke theologen beroepen zich dus wel op de bijbel, maar vaak alleen om een visie te verdedigen waartoe ze op andere gronden al gekomen waren. Op deze manier wist op den duur eigenlijk niemand meer wat de bijbel nu eigenlijk zelf te zeggen had. Geloof werd gereduceerd tot instemming met de uitspraken van de kerk en kerkelijke autoriteiten over God en mens.

De reformatoren deden de traditie niet helemaal weg, want zij stemden in met de oude geloofsbelijdenissen. Maar zij verwierpen elke leer en plechtigheid waarvoor in de bijbel geen steun te vinden was. De Calvinisten gingen hierin verder dan de Lutheranen, maar alle reformatoren wezen af: het gezag van de paus, de goede werken, de aflaat, de bemiddeling van Maria, de transsubstantiatie, het offerkarakter van de mis, het vagevuur, de gebeden voor de doden, de biecht en het gebruik van Latijn in de dienst. Dat was allemaal niet bijbels gefundeerd en was dus in strijd met het uitgangspunt *uit de schrift alleen*.

Genade

Sola gratia. Uit genade alleen. De verlossing wordt alleen geschonken uit de vrije wil en de onverdiende genade van Christus. Geloof in hem is voldoende, anders dan bij de katholieken is het niet nodig dat dit geloof ook gepaard gaat met goede werken. Goede werken zijn natuurlijk gewenst, maar zij zijn geen vereiste voor de rechtvaardiging van de gelovige.

Geloof

Sola fides. Door geloof alleen. Dat de priesters bemiddelaar zouden zijn tussen God en de mens, staat niet in de bijbel. Ook staat niet in de bijbel dat de geestelijkheid aanspraak zou kunnen maken op wereldlijke macht. Vóór de reformatie bestonden twee soorten gelovigen: geestelijken en leken. Na de reformatie heeft iedere gelovige rechtstreeks toegang tot God. De reformatie bevrijdde de mensen hierdoor van hun angst voor het met geheime krachten beladen priesterschap.

Daartegenover stelde de reformatie hoge eisen aan haar volgelingen. De gelovige had niet alleen het recht, maar ook de plicht om de inmiddels vertaalde bijbel te lezen. Dit heeft aanzienlijk bijgedragen aan de bestrijding van het analfabetisme. In koortsachtig tempo begonnen gelovigen lezen en schrijven te leren. Daarnaast lag veel nadruk op de burgerplicht. De plaats die iemand door God was toegewezen om Hem in de wereld te dienen, mocht niet worden geweigerd. De nadruk op ieders persoonlijke verantwoordelijkheid voor het zo goed mogelijk vervullen van zijn burgerplicht in kerk en staat is van grote betekenis geweest voor het ontstaan van democratische staten in Europa en Amerika.

Na de nodige gewapende strijd tussen de keizer en de protestantse vorsten werd in 1555 bepaald dat in Duitsland alle katholieke en lutherse landvorsten het recht kregen om te bepalen welke godsdienst in hun land zou heersen. Na de dood van Luther in 1546 braken ideologische twisten uit tussen de Lutheranen. Het ging om vragen als de verhouding tussen geloof en werken, over de aanwezigheid van Christus bij de eucharistie en over de vraag welke onderdelen van de leer essentieel waren en welke niet. Mede hierdoor brak de dertigjarige oorlog uit, van 1618 tot 1648. In 1648 bij de vrede van Münster kregen de Calvinisten dezelfde rechten als de katholieken en de Lutheranen.

Calvijn

Calvijn is de grondlegger van de gereformeerde kerk. Via zijn Institutie ontwikkelde hij een presbyteriale kerkstructuur, waarbij de gemeente onder leiding stond van een kerkeraad, bestaande uit predikant, ouderlingen en diakenen. Voor Calvijn kwam de kerk op de eerste plaats, zij mocht op geen enkele wijze belemmerd worden door de staat. Anders dan Luther was hij een groot voorstander van de kerkelijke organisatie. Zeer schriftgetrouw en theocratisch ingesteld.

De synode van Dordrecht

Gomaristen en Arminianen. Jacobus Arminius verwierp de leer van de uitverkiezing van Calvijn en verdedigde de stelling dat God alle mensen wilde redden en niet alleen de uitverkorenen. Anders zou God de mensen geen vrije wil hebben geschonken. Op de synode werd deze leer afgewezen.

Pas in de loop van de zeventiende eeuw werden de aanhangers van de leer van Arminius, de remonstranten, getolereerd. In 1795 vonden zij officiële erkenning.

Zie voor de dopersen blz 399 e.v.

Vanaf de zeventiende eeuw doet het verlichte denken zijn intrede. Het begint bij het rationalisme van Descartes, (1596-1650), Baruch Spinoza (1632-1677) en Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716). Via het empirisme van Locke (1632-1704), Berkeley (1685-1753) en Hume (1711-1776) komen we uit bij het deïsme van Rousseau (1712-1778) en Voltaire (1694-1778). Rousseau verwerpt de geordende samenleving, Voltaire zag God als een wezen achter de werkelijkheid, een mysterie dat je met rust moest laten. God is niet de gevangene van de kerk, de kerk is bedrog.

Het verlichte denken bereikte zijn hoogtepunt in de filosofie van Immanuel Kant, wiens ideeën in verre gaande mate de geschiedenis van de filosofie en de theologie in de negentiende eeuw zouden bepalen. Alles werd beschouwd vanuit de rede. "Waag het om wijs te zijn".

In 1789 maakt de Franse staat zich los van de godsdienst, in 1791 gebeurt dat in wat nu de VS zijn.

Vaak wordt gedacht dat de grote filosofen van de Verlichting het bestaan van God ontkenden, maar dit is niet zo. De hoofdstroom in het verlichtingsdenken was, dat het de mens via zijn verstand zou lukken om dichterbij God te komen en hem op den duur zelfs binnen het menselijk begrip te krijgen. De ontdekkingen van Copernicus en Newton stimuleerden dit denken omdat uit hun bevindingen viel af te leiden dat het heelal volgens vaste wetten functioneerde.

De Verlichting had natuurlijk wel grote invloed op het denken over God. Onder invloed van de verlichtingsdenkers werd het accent bij de vraagstelling naar God verlegd: was het in de middeleeuwen zo, dat de vraag was wat de rol van de mens was in het verhaal van Gods handelen in de geschiedenis, nu werd de vraag welke rol God speelde in de menselijke geschiedenis. Anders gezegd: God kwam was uit de hemel naar beneden gekomen en was nu in deze wereld beneden. Transcendent/immanent.

De klassieke theologie had het in het geestelijk klimaat van de Verlichting niet gemakkelijk. Kant had de rede in het middelpunt van alle menselijke reflectie gezet. De zuivere rede was volgens hem gebonden aan dat wat zintuigelijk kon worden waargenomen, wat daarbuiten viel was niet voor redelijke verklaring vatbaar. God viel buiten wat wij kunnen kennen en theologie die geloof met verstand wil verbinden is dus bij voorbaat tot mislukken gedoemd. In het intellectuele klimaat van die dagen stelden sommige filosofen de vervelende vraag of theologie als geesteswetenschap nog wel thuishoorde op de universiteit.

Het is de theoloog Friedrich Schleiermacher (Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher, 1768-1834), die een geheel nieuwe benadering van het geloof verdedigt. De invloed van deze theoloog op de latere ontwikkelingen in de theologie kan nauwelijks worden overschat. Voor mij is S. de grondlegger van het latere vrijzinnig geloven tegen het einde van de negentiende eeuw. Je kunt zeggen dat S. voor de theologie was wat Newton voor de natuurkunde was.

S. kwam tijdens zijn loopbaan (hij werd na zijn studie predikant) in aanraking met de romantiek. Rond 1800 kwam de romantiek op als reactie tegen het koude rationalisme van de Verlichting. In de romantiek werd veel belang gehecht aan de waarde van menselijke gevoelens, verbeeldingskracht en intuïtie. Poëzie en muziek werden bij uitstek als de uitdrukkingsvormen van de persoon gezien. Von Goethe is de grote en beroemde representant van deze stroming.

S. publiceert in 1821 (hij is dan hoogleraar in Berlijn) zijn belangrijkste werk met de titel "het christelijk geloof". Sinds Calvijn was er niet meer zo'n baanbrekend werk op het gebied van het christendom verschenen en hele generaties theologen zijn door S. blijvend beïnvloed. Nog steeds verschijnen er studies over S. en zijn werk. Alle liberale en vrijzinnige theologen kennen S., behoren hem althans te kennen.

Het nieuwe aan de theologie van S. was, dat hij religie baseerde op de menselijke *ervaring*. Vóór hem bestond dat uitgangspunt niet. Je had ofwel de orthodoxe theologie, waarin alles van boven kwam – een bovennatuurlijk wezen had zich aan de mens geopenbaard en de mens had te leven naar diens geboden en aanwijzingen – ofwel de deïstische theologie, waarin God ooit aan de bron had gestaan van alles maar het verder aan de mens was om zichzelf te redden. De orthodoxe theologie had geleid tot verstikkende dogma's waarin de kerk de plaats van God innam en de deïstische theologie had tot resultaat gehad dat de religie steriel werd en betekenisloos voor het menselijk bestaan.

De spil van de theologie van S. is, dat religie ingebakken is in onze menselijke natuur en dus niet kan worden gereduceerd tot kunstige redeneringen over het bestaan van God of tot bovennatuurlijke openbaringen en kerkelijke rituelen. Ons komt dit allemaal niet meer zo baanbrekend voor, maar in zijn tijd was dit een revolutionaire gedachte. Zelf zegt S. het zo: *religie is het zoeken en vinden van de oneindige en eeuwige werkzaamheid in alles dat leeft en beweegt, in alles wat groeit en verandert, in alle handelingen en hartstochten*.

Religie heeft in deze zienswijze dus niets met wetenschap of ethiek te maken. Religie is een op zichzelf staand fenomeen. Niet het spreken erover doet religie ontstaan, het is andersom: ons religieus gevoel drijft ons tot dit spreken.

Het innovatieve van S. is de aandacht voor de ervaring van het geloven. Die ervaring wisselt naarmate de cultuur verandert en daarom heeft het dus geen zin om waarheden voor altijd te formuleren. S. is tegen dogma's en de drieëenheid draagt niet bij aan een beter begrip van religie.

Voor het traditionele christelijke denken is S. geen aantrekkelijke theoloog. Volgens zijn theologie gaat spreken over God nooit over God, maar over de menselijke ervaring van God. Door die ervaring is God de uiteindelijke oorzaak van alles, van zowel het goede als het kwade. Een christen kan moeite hebben met de gedachte dat God ook oorzaak is van het kwaad. Wonderen bestaan in de theologie van S. niet. Wonderen doorbreken het door God ontworpen systeem en zijn daarmee dus in strijd. Bidden verandert niets aan de loop der gebeurtenissen. Bidden past bij religie omdat het feit dat mensen bidden onderdeel is van het goddelijk plan, maar verder is bidden betekenisloos.

God is dus de oneindige macht achter alles, waardoor wij afhankelijk zijn van die macht. Dat gevoel, van die afhankelijkheid, is volgens S. religie.

Jezus heeft bij S. geen twee naturen. J. is een mens als alle andere mensen met dit verschil dat hij over een *volstrekt Godsbewustzijn* beschikte. Jezus was bij uitstek de mens die zich al vanaf zijn geboorte bewust was van zijn afhankelijkheid van God.

De negentiende eeuw, de eeuw van Schleiermacher, is ook een eeuw waarin het christendom op de ontleedtafel van filosofen terecht komt en daar niet zonder kleerscheuren vanaf komt.

De Duitse filosoof Feuerbach publiceert in 1841 *Das Wesens des Christentums*. Daarin neemt hij het christendom als voorbeeld en ontwikkelt hij de gedachte dat religies niets anders doen dan het wezen van de mens op god projecteren. Alle zogenoemde goddelijke eigenschappen zijn niets anders dan menselijke eigenschappen die de mens toekent aan een denkbeeldig opperwezen. Ieder mens wil liefhebben, ieder mens wil wijs en goed zijn. Maar omdat het de mens niet lukt om in ruime mate en altijd lief te hebben, om altijd wijs en goed te zijn, doet hij afstand van deze eigenschappen, noemt zichzelf schuldig en zondig en kent die eigenschappen toe aan God. Volgens Feuerbach maakt de mens zichzelf arm om op die manier God rijk te maken. Omdat God alles is en de mens niets. Religie is het infantiele stadium van de mensheid, dat voorafgaat aan de tijd van de filosofische volwassenheid, waarin de mens zich eindelijk de eigenschappen toe-eigent die hij eerst onbewust op het denkbeeldige wezen God had geprojecteerd.

Marx was een aandachtig lezer van Feuerbach. Hij sluit zich bij de gedachte van Feuerbach aan, dat de mens met religie een kracht buiten zichzelf scheidt die hij niet als zijn eigen kracht herkent en die hem onderwerpt. Maar Marx gaat een stapje verder door te verklaren waarom de mens dat doet. In een beroemde tekst uit 1844 legt Marx uit dat religie in feite een protest is tegen sociaal-economische onderdrukking. *Religie is de verzuchting van het onderdrukte geweten, het geweten van een harteloze wereld, net zoals ze de ziel is van zielloze omstandigheden. Ze is de opium van het volk. De afschaffing van de religie als het bedriegelijke geluk is de vereiste voor het werkelijk geluk. Het opgeven van de illusies over zijn situatie is eisen dat de mens een situatie opgeeft die illusies nodig heeft.* Met andere woorden: als de economische uitbuiting van de ene mens door de andere mens verdwijnt, zal de religieuze illusie als vanzelf verdwijnen met de laatste uitgebuite mensen. God zal in rook opgaan, want als illusie is hij niet meer nodig voor het geluk van de mens.

Freud (1910) legt de "schuld" van religie bij het vadercomplex. Religie is bij hem een universele dwangneurose. Angst voor de wereld is de drijvende kracht achter religie. Maar de mens kan niet eeuwig kind blijven. Hij moet uiteindelijk naar buiten treden, het vijandige leven tegemoet.

Ondanks alle aanvallen op het christendom is het tot ver in de twintigste eeuw de dominante godsdienst geweest en gebleven in Europa. Wat gebeurt er eigenlijk in ons land?

In 1815 worden we weer onafhankelijk. De nu hervormde kerk in Nederland wordt de staatsgodsdienst en staat onder leiding van Koning Willem I. Er zijn veel fricties, veel kerkscheuringen en veel denominaties. Gereformeerd synodaal, gewoon gereformeerd, hervormd, gereformeerd vrijgemaakt, Nederlands gereformeerd, de gereformeerde gemeente, de gereformeerde bond, etc. Het is een verwarrende reeks van kerkscheuringen en nieuwe denominaties.

Voor de vrijzinnigheid is de naam Opzoomer (1821-1892) van belang. Al in 1846 had hij in Utrecht een inaugurele rede gehouden onder de titel "De wijsbegeerte die de mens met zichzelf verzoent". Opzoomer baseerde religie, in het spoor van Schleiermacher, op de menselijke ervaring, verwierp alles wat in strijd was met de natuurwetenschappen, vond wonderen onbestaanbaar en achtte het concept van een bijzondere openbaring overbodig.

In het midden van de negentiende eeuw begint de hervormde kerk af te brokkelen. Moderne predikanten kregen conflicten met behoudende ouderlingen en sommigen legden hun ambt neer. Anderen sloten zich aan bij de Protestantenvbond die in 1870 door Opzoomer was opgericht, een moderne kerk in verenigingsverband. Het is de voorloper van de huidige NPB. De remonstranten groeiden doordat predikanten en gemeenteleden naar hen overliepen, ook de doopsgezinden en luthersen waren min of meer modern geworden. Daartegenover was er natuurlijk een reactie van de behoudenden: groei van de christelijk gereformeerde kerk, baptisten, vrije evangelicalen, en de apostolische genootschappen.

De twintigste eeuw laat een grote verscheidenheid aan theologische concepten zien. Ik laat deze concepten buiten beschouwing, ze zijn te ingewikkeld om kort uiteen te zetten en de onderwerpen spreken ons vrijzinnigen ook niet zo aan. De onkerkelijkheid neemt toe, binnen de kerken verplaatst de aandacht zich van dogmatische kwesties naar ethische vraagstukken. Hoe moet men omgaan met de kernbewapening, mag men burgerlijk ongehoorzaam zijn, en weigeren belasting te betalen, mag je nog handel drijven met Zuid-Afrika, hoe zien we homofilie, hoe gaan we om met abortus en euthanasie, hoe staan we tegenover Israël, de vragen zijn in kerkelijk Nederland nog steeds niet eenduidig beantwoord en de kerkbesturen zijn er verlegen mee omdat ze niet meer namens alle kerkleden spreken.

Het christendom lijkt in onze eeuw in een afstervingsproces terechtgekomen. Ik zeg "lijkt", want het beeld dat onkerkelijken van het christendom hebben, wordt bepaald door stereotiepe vooronderstellingen over het kerkelijk leven. Christendom en kerk vallen niet per se samen, maar de kerken hebben voedsel gegeven aan de soms onverschillige, soms vijandige houding tegenover het christelijk geloof. De beeldvorming over de kerk is: een instituut dat macht over mensen wil uitoefenen, iedere vorm van levensvreugde (sex) onderdrukt en de gelovigen dwingt tot gehoorzaamheid. Dat verdraagt zich natuurlijk niet met ons moderne levensgevoel.

Dat kerken die er een geestloze en autoritaire godsdienst op na houden zullen verdwijnen is geen ramp. Maar het is wel te betreuren als de waarden van het christendom, het zoeken naar rechtvaardigheid en vrede, hierdoor uit het zicht zouden raken.

Wat niet algemeen bekend is en zeker niet bij degenen die uit onkundige verveeldheid de staf breken over alles wat christelijk is, dat is dat onze grote moderne principes zoals gelijkheid en gelijkwaardigheid, individuele vrijheid, scheiding van geestelijke en wereldlijke macht, welwillendheid jegens de medemens, zorg voor de zwakkere, mensenrechten, allemaal onderdeel zijn van de filosofie van Christus.

Juist in de West-europese beschaving zijn deze uitgangspunten ontwikkeld en het is deze beschaving die historisch gezien de christelijke wereld was. Dat is vreemd als je bedenkt dat de moderne geest en de kerk juist tegengesteld aan elkaar lijken te zijn.

Maar onze moderniteit heeft zich ook ondanks de kerk ontwikkeld langs een rijpingsproces binnen het christendom. En dit proces is gevolgd door het proces waarin de mens zich uit het religieuze kerkmodel van het christendom heeft bevrijd en zich ertegen heeft gekeerd. Ik verklaar dit uit de onderdrukking van gelovigen door de kerk in vroeger eeuwen. Omdat de kerk de mensen onvrij maakte en onderhorig aan willekeurige theologische interpretaties van de leer van Christus, kon de reactie hierop geen andere zijn dan terugvallen op het verstand en het rechtsgevoel van de mens buiten de kerk om.

Ik wil de kerk en de leer van de kerk nu even apart zetten en naar het christendom kijken vanuit de bron: het NT dat over het leven en de leer van Jezus van Nazareth verslag doet. Als we onbevangen kennis nemen van wat over hem verteld en geschreven is, welke conclusies levert dat dan op?

In zijn boek “de filosofie van Christus” geeft Frédéric Lenoir (in het Nederlands zou hij Fred de Zwart hebben geheten) een beeld van wat hij daaronder verstaat. Ik noem de belangrijkste van zijn observaties met betrekking tot ethische waarden als de gelijkheid tussen alle mensen, menselijke verbondenheid, keuzevrijheid, emancipatie van de vrouw, sociale rechtvaardigheid, geweldloosheid, scheiding van kerk en staat.

Gelijkheid

Jezus breekt met de heersende moraal van zijn tijd door een radicaal nieuwe denkwijze over de naaste. In zijn tijd erkende men alleen diegenen als naaste die tot hetzelfde volk, dezelfde stam, dezelfde kaste of dezelfde stad behoorden. Joden beschouwden niet-Joden niet als hun gelijken. De Grieken zagen geen gelijkheid tussen Grieken en barbaren, tussen mannen en vrouwen, tussen burgers en slaven. Voor Jezus zijn alle mensen gelijk omdat zij kinderen zijn van dezelfde vader. Deze gedachte van universele menselijke verbondenheid is radicaal nieuw in zijn cultuur en is de hoeksteen van zijn ‘koninkrijk van god’.

Hij onderstreept dit principe van onderlinge menselijke verbondenheid door de zwakkeren van zijn tijd op de voorgrond te plaatsen. Hij maakt geen onderscheid tussen reinen en onreinen, hij bezoekt leprozen, tollenaars en prostituees, richt zich tot de kinderen en accepteert heidenen als volgelingen. Hij schaft onderscheid naar leeftijd, geslacht, status of ethische overtuiging af. Alleen het individu, geschapen door God, telt. De ander, wie hij ook is, hij is mijn ‘naaste’ en gelijke en het is een revolutionaire opvatting. De parabel die hier bij hoort is die van de barmhartige Samaritaan.

De vrijheid van het individu

Oude maatschappijen functioneerden op basis van het gezag van de traditie, de voorrang van de groep boven het individu. In zijn omgeving was iedereen gebonden door zijn etnische, sociale, religieuze en familie-afkomst. Wie Jezus wil volgen vraagt hij om deze ketenen te verbreken, te beginnen met de sterkste banden, die van de familie. “Wie meer van zijn vader of moeder houdt dan van mij, is mij niet waard, en wie meer houdt van zijn zoon of dochter, is mij niet waard”. (Matt. 10:37).

De emancipatie van de vrouw

De vrouw was in zijn tijd in alle opzichten ondergeschikt aan de man. In de ogen van Jezus zijn vrouwen de gelijken van de man.

Hij behandelt ze ook nadrukkelijk zo. In een samenleving die overspel van de vrouw met steniging bestraft, komt hij een vrouw te hulp die deze straf moet ondergaan. Het is het verhaal uit Johannes 8: 3-11, waarin hij de uitvoerders van de straf toevoegt: wie zonder zonden is, hij werpe de eerste steen.

In Matt. 15: 22-28 geneest hij op verzoek van een vrouw die niet tot het volk behoort, haar dochter. Dubbel afwijkend van de conventie, want het is een vrouw en bovendien nog een vreemdelinge. Met een andere vreemdelinge, de Samaritaanse vrouw bij de bron, vijfmaal gescheiden en ongehuwd samenwonend, voert hij een langdurig en existentieel gesprek. Hij spreekt haar buiten bijzijn van anderen en schendt daarmee de regels. (Joh. 4: 5-30). Het is een vrouw aan wie hij zich het eerst na zijn opstanding vertoont, Maria van Magdala.

Zijn houding tegenover vrouwen was veel te modern voor zijn tijd en zal ongetwijfeld aanstoot hebben gegeven.

Sociale rechtvaardigheid

De kerngedachte van de prediking van Jezus op dit punt is niet het verbod of de verachting van rijkdom, maar de noodzaak tot delen. In de antieke beschavingen was liefdadigheid het voorrecht van koningen en de elite, voedselverdelingen voor bedeaars en behoeftigen werden met veel uiterlijk vertoon aangekondigd. In het Jodendom van Jezus werden onreinen van liefdadigheid uitgesloten, maar de leer van Jezus sluit niemand uit van liefdadigheid. Geven, benadrukt Jezus, moet niet het voorrecht van de rijken zijn, iedereen moet geven naar zijn mogelijkheden. Daarbij hoort de parabel van de arme weduwe die maar twee muntstukjes in de offerkist gooit, maar wier gave meer waard is dan die van de rijken. Want zij heeft van haar armoede alles gegeven (Marcus 12: 41-44).

Scheiding van kerk en staat

Verwijzingen naar religieuze macht komen bij Jezus niet voor. Alleen veroordeelt hij wel de macht van de priesters van de tempel en de schriftgeleerden. De enige macht die er toe doet, is het koninkrijk van God. De politieke macht neemt hij voor kennisgeving aan. Hij daagt die macht niet uit, maar wantrouwt en relativeert die macht. "Wees niet bang voor hen die wel het lichaam maar niet de ziel kunnen doden. Wees liever bang voor de macht die in staat is om en ziel en lichaam om te laten komen. (Matt. 10: 28).

De religieuze en de politieke wereld zijn volgens hem niet met elkaar te verzoenen. Geef aan de keizer wat des keizers is en geef aan God wat God toebehoort. (Marcus 12: 13-17). Als Pilatus hem vraagt of hij de koning der Joden is, verklaart hij: "Mijn koninkrijk hoort niet bij deze wereld" (Joh. 18:36).

Geweldloosheid en vergeving

Door en door pacifist? De voorbeelden zijn niet gelukkig. Ik ben het er ook niet mee eens. (de tempelscene, de linker en de rechterwang, wie het zwaard hanteert, zal door het zwaard om komen, maar ergens anders staat dat hij niet gekomen is om vrede te brengen).

Ik ga voor de psychologische interpretatie omdat het letterlijk nemen van de geboden tot geweldloosheid en bidden voor degenen die je vervolgen tot schade lijdt.

Naasteliefde

De gouden regel doet een ander niet wat gij niet wilt dat u geschiedt komt in alle religies en wijsheidstradities voor. Christus radicaliseert het gebod door de liefde tot elkaar boven alle wetten te stellen. "Hem (God) liefhebben met heel ons hart en met heel ons inzicht en met heel onze kracht, en onze naaste liefhebben als onszelf betekent veel meer dan alle brandoffers en andere offers" (Marcus 12: 33).

Besluit

Bonhoeffer heeft over Christus gesproken als de Heer van de religieuzen. Kennis van de Schrift, de beleden band met God, het uitvoeren van rituele geboden en het naleven van religieuze voorschriften geven geen enkele garantie voor een voorbeeldig gedrag of een goed leven. Daarentegen zal het ontbreken van godsdienst een mens niet verhinderen om waarachtig, goed en rechtvaardig te zijn. Deze universele waarde krijgt bij Christus uitdrukking in de notie dat God vereren uiteindelijk hetzelfde is als je naaste liefhebben, maar er is geen godsdienst voor nodig.

Ik heb zelf erg veel moeite met de interpretatie van het liefhebben van God en je naaste. De God van het klassieke christendom is een bovennatuurlijk wezen aan wie theologen allerlei eigenschappen hebben toegeschreven. Die theologieën hebben mij nooit aangesproken omdat ze niet kunnen zeggen wie of wat God is. God als bovennatuurlijk wezen is onbekend en blijft het. Maar hoe kan ik een wezen liefhebben dat ik niet kan kennen?

Om God voor mijzelf enigszins begrijpelijk te maken en hem ook in het dagelijks leven te kunnen ontmoeten, kies ik ervoor om het woord God als een metafoor te gebruiken. Met een metafoor kun je iets voorstelbaar maken, een beetje binnen je geestelijk bereik brengen. Wat is een metafoor? Het is een stijlfiguur om in taal een betekenis te geven aan iets door verwijzing naar iets anders. Als een moeder de kamer van haar kind binnenkomt en ze roept: het is hier een zwijnenstal, dan gebruikt ze een metafoor. Die kamer is geen echte zwijnenstal, maar ze drukt de staat van die kamer er goed mee uit.

Mijn metafoor is: God is mijn beweger. Ik word soms bewogen zonder dat ik begrijp waardoor. Dan is God in mij werkzaam, een andere verklaring heb ik niet. Dat is iets anders dan: God is liefde. Liefde vind ik net zoiets onbegrijpelijks als God. Liefde doet van alles met je, vaker onbewust dan bewust. Liefde beweegt je ook. Maar spreken over liefde blijft toch altijd achter bij de ervaring van liefde. Door iets onbegrijpelijks als God met iets anders onbegrijpelijks als liefde te vergelijken krijgt het geen betekenis voor mij.

Daarom vind ik het liefhebben van de naaste ook zo'n moeilijk gebod. Liefhebben is net als deernis en medelijden een emotie. Maar hoe kan ik een emotie op afroep ondergaan? Welwillend zijn, dat begrijp ik en dat kan ik ook op afroep zijn. Welwillendheid kun je leren. Daar houd ik het dus maar op. Niet al te grote woorden, maar me houden aan wat ik volgens mezelf kan leren.

Waar zal het christendom naartoe gaan? Niemand weet het. Maar de geschiedenis leert ons wel dit: zonder christendom hadden we geen wetten of verdragen gehad die de samenleving rechtvaardig willen maken. Hoe ongelooflijk we nu ook zijn, ons waardenpatroon is gestempeld door de filosofie van Christus.